

В.Ю. НІКІФОРОВ*Національний університет внутрішніх справ*

УДК 331.105.44

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА ПРОФСПЛОК ТА ЇХ МІСЦЕ В СИСТЕМІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Розглянуті соціальні аспекти організації та діяльності профспілок.

Одним із найважливіших прав людини, встановлених міжнародними актами, є право створювати для реалізації й захисту своїх економічних та соціальних інтересів профспілок і вступати в них за своїм вибором за єдиної умови дотримання правил відповідної організації [1, с.71-72]. Основоположні міжнародні норми, які визначають правовий статус професійних організацій працівників і роботодавців, містяться в Конвенції МОП № 87 "Про свободу асоціації і захист прав на організацію", прийнятій у 1948 році [2]. У цих нормах передбачено, що об'єднання у профспілки охоплюється правами: а) працівників без будь-якого дозволу державних органів та бюрократичної формальності створювати за своїм вибором профспілки; б) утворювати федерації і конфедерації; в) членів профспілок вибирати своїх представників, приймати участь у внутрішньому профспілковому житті; г) вільно здійснювати профспілкову діяльність.

У вище згаданій Конвенції містяться основні принципи організації та діяльності профспілок. Міжнародні принципи щодо реалізації права кожним на свободу об'єднання в організації були покладені в основу відповідних норм Конституції України [3]. Так, відповідно до ст.36 Основного Закону, громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для реалізації й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних й інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (ч.1); а також на участь у профспілках з метою захисту своїх трудових та соціально-економічних прав й інтересів (ч.2). Положення міжнародних актів та конституційні норми отримали подальший розвиток у законах України та інших підзаконних нормативно-правових актах, зокрема у Законах України "Про об'єднання громадян" [4], "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" [5] та Кодексі законів про працю України [6]. У Законі України "Про об'єднання громадян" зазначається, що об'єднанням громадян є добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод (ст.1); громадською організацією є об'єднання громадян для задоволення своїх законних, соціальних, економі-

чних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших інтересів. У ст.1 Закону України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" вказується, що професійна спілка (профспілка) – добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання). Водночас, у ст.243 Кодексу законів про працю України позначено, що відповідно до Конституції України та Закону України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" громадяни України мають право на основі вільного волевиявлення без будь-якого дозволу створювати професійні спілки з метою представництва, здійснення і захисту своїх трудових та соціально-економічних прав та інтересів, вступати до них та виходити з них на умовах і в порядку, визначених їх статутами, брати участь в роботі професійних спілок. Держава визнає професійні спілки повноважними представниками працівників і захисниками їх трудових, соціально-економічних прав та інтересів в органах державної влади та місцевого самоврядування, у відносинах з роботодавцем, а також з іншими об'єднаннями громадян.

Таким чином, профспілки є громадськими організаціями, об'єднуючими громадян, які пов'язані загальними інтересами за родом чи напрямком їх професійної діяльності. За умов розбудови демократичної, правової, соціальної держави роль профспілок у захисті прав, свобод та законних інтересів працівників і життєдіяльності суспільства постійно зростає. В.І. Прокопенко пише: "Професійні спілки відіграють важливу роль в розвитку політичної системи Української держави, подальшому розгорненні демократії, розширенні участі громадян в управлінні справами держави і суспільства, удосконаленні державного апарату, підвищенні активності громадських організацій, зміцненні правової основи державного і громадського життя, розширенні гласності, та урахуванні громадської думки" [7, с.116].

Головне соціальне призначення профспілок – представництво, реалізація та захист трудових і соціально-економічних прав, свобод та законних інтересів працівників і, насамперед, членів профспілок. Вважаємо, що означена соціальна сутність повинна бути відображеною у понятті професійної спілки, визначеному у ст.1 Законі України "Про професійні спілки, їх права та гарантії дія-

льності". Удосконалене поняття профспілок матиме наступний вигляд: "Професійна спілка (профспілка) – це неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом чи напрямком їх професійної діяльності з метою захисту їх трудових та соціально-економічних прав, свобод і законних інтересів". Отож, профспілки є масовими добровільними неприбутковими громадськими організаціями, які повинні стояти на захисті основного учасника трудових правовідносин – працівника. "Вони (профспілки) займають особливе місце серед громадських організацій тому, що в основному об'єднують людей праці, а праця є основним джерелом існування людини. Одному працівнику важко відстоювати права перед роботодавцем, а об'єднанні працівники у змозі протистояти незаконним діям роботодавця" [8, с.334]. Профспілки, підкреслює О.В. Смирнов, повинні вважати своїм головним завданням захист прав та законних інтересів трудящих, виступати за новий демократичний, гуманний лад ефективної і динамічної економіки, соціальної справедливості, високої культури та моралі, істинного народовладдя й рівності усіх націй і народностей [9, с.103].

Будучи невід'ємною складовою громадянського суспільства, профспілки у різних формах взаємодіють з державою та її органами. Така взаємодія особливо проявляється в умовах побудови правової, соціальної, демократичної держави Україна. "Правова держава і громадянське суспільство формуються й існують у системі суспільних відносин, будучи певним етапом їх розвитку. Кожен з названих суб'єктів (суспільство – правова держава) є діяльним. При цьому об'єкт діяльності кожного з них одухотворений, бо і громадянське суспільство, і правова держава є сукупностями певних особистостей. Коли в ролі об'єкта виступає особа, соціальна група, організація, які реагують на дану діяльність у відповідності з власними цілями, об'єкт одночасно стає і суб'єктом. У такому випадку діяльність перетворюється у взаємодію" [10, с.80].

О.Ф. Скакун зазначає, що громадянське суспільство "не існує до держави і поза державою" [11, с.65]. Водночас, визначаючи типи суспільних взаємодій, зауважимо, що при повному чи частковому збігу інтересів і цілей сторін між ними налагоджується співробітництво, а при більшому чи меншому їх розходженні – конфліктна взаємодія, протиборотство, боротьба. В реальному житті, як вказує Б. Курашвілі, ці два типи взаємодії, як правило, поєднуються таким чином, що виникає так звана змішана взаємодія, яка передбачає співпрацю в одному і боротьбу в іншому [12, с.35-36]. Означене повністю відноситься до проблем взаємодії громадянського суспільства і держави. Суб'єкт і об'єкт управління тут розмежовані досить умовно і постійно змінюються, створюючи складну систему правовідносин. Цій системі характерні органічна єдність суб'єктів і об'єктів управління, їх переплетіння і відносність. У взаємодії правової, демократичної, соціальної держави і громадянського суспільства слід враховувати активність обох з них. Саме це відображає організацію спільної діяльності людей, забезпечення взаємодії заради просування шляхом прогресу і добробуту.

Громадянське суспільство і держава – дві частини єдиного цілого. Громадянське суспільство – це соціальний

фундамент держави і водночас соціальне середовище, в якому вона функціонує. Держава створює організаційно-правові засади функціонування громадянського суспільства. Держава – це форма, яка організує суспільство, є його зовнішньою політико-правовою оболонкою. Громадянське суспільство є середовищем, в якому функціонує держава, тобто є її соціальною оболонкою, тим соціальним фундаментом, з якого виростає державна надбудова. Отже, держава щодо громадянського суспільства має похідне, другорядне значення. Роблячи такий висновок, ми розуміємо, що в літературі щодо співвідношення громадянського суспільства та держави існують різні погляди і позиції. А.В. Одинцова вважає, що сучасне розвинуте громадянське суспільство включає державу як важливий і невід'ємний елемент, але коли держава стає правовою. Цей момент означає подолання масштабного одержавлення суспільства, повернення держави "в лоно" громадянського суспільства, яке колись її ж і народило. Тенденція повернення держави, яка поступово перетворюється в правову, до громадянського суспільства, узгоджується із загальнофілософським законом заперечення, з логікою природно-історичного розвитку суспільства і пояснює теоретичну можливість і закономірність появи громадянського суспільства як принципово нового, якісно досконалого соціально-правового утворення [13, с.47-49].

Погоджуючись з дослідницею у тому, що громадянське суспільство є передумовою виникнення правової держави, вкажемо й на зворотній зв'язок, за якого правова держава об'єктивно чинить вплив на суспільство і робить його громадянським. Ю.М. Резник взагалі позначає про те, що держава є складовою громадянського суспільства. Громадянське суспільство він розуміє як суспільну систему, яка є цілісною і базується на ринкових відносинах, має демократичну державу і соціальні класи, які мають власні джерела існування, тобто незалежні від держави [14, с.28-30]. Існування повноцінного громадянського суспільства передбачає не лише наявність демократичної, але й правової та соціальної держави. На жаль, вчений випускає це важливе теоретико-методологічне положення з поля зору. Соціальна, демократична, правова держава є тим засобом, за допомогою якого громадянське суспільство забезпечує права і свободи людини, законність та правопорядок. Саме цей момент, на наш погляд, і лежить в основі суспільного договору і саме тому громадянське суспільство повинне контролювати дальність держави щодо якості її дій із захисту прав і свобод громадян. Якщо держава не має ознак соціальної, можна впевнено стверджувати, що відповідне суспільство позбавлене ознак громадянського. Соціальна держава – це інститут, направлений на організацію нормального життя і розвитку всього суспільства загалом, захист прав, свобод і законних інтересів усіх його "громадян і народів, зняття рішень суперечок і конфліктів як всередині держави, так і за його межами" [15, с.64].

Ми погоджуємося з В.С. Журавським, що в широкому розумінні політична організація суспільства виступає як його політична система, в якій державі належить роль ядра, навколо якого формується комплекс недержавних політичних організацій та інститутів (національних, професійних, релігійних). Через цю структуру політичної

системи суспільства і відповідні відносини відбувається оформлення політичної волі народу. З нашої точки зору, політична система суспільства і його політична організація – це певна модель політичного облаштування суспільства, яке має офіційно-публічний характер, тобто відповідне законодавче закріплення. Це означає, що кожній державі властива певна легалізована політична система. Звідси: держава є хоча й головною, але все ж однією з невід'ємних складових політичної системи суспільства. Якщо підійти до цього питання з позиції системного аналізу, то слід зазначити наступне. Громадянське суспільство – це така соціальна система, елементи якої (фізичні та юридичні особи) пов'язані між собою наявністю будь-якого загального інтересу і функціонують на началах рівності й автономності, не мають над собою ніякого іншого авторитету, крім власної волі. Отже, суспільство є самодостатньою системою, що самоутворюється і саморегулюється, не вимагає ніяких зовнішніх підстав і виправдань. Держава ж, яка є частиною суспільства (нехай навіть важливою його частиною), завжди лише службовий інструмент суспільства, яке переслідує свої цілі. “Державі в цій ситуації належить зайняти достойне місце серед інших засобів, які суспільство залучає для вирішення завдань” [16, с.157-158].

Народ як єдине джерело державної влади через свої відповідні суспільні інститути формує державу і тим самим робить її інститутом суспільства, який підпорядковується служінню насамперед людині, а також іншим інститутам суспільства і суспільству в цілому. У зв'язку з цим не можна протиставляти державу і суспільство. Мова може йти не про їх протиставлення, а про певні суперечності, які мають об'єктивний і суб'єктивний характер. Держава протистоїть суспільству, як це було в недалекому минулому, тоді, коли вона стає над людиною і суспільством, узурпує і монополізує невластиві їй функції, коли її апарат задля своїх інтересів експлуатує народ, чинить свавілля і безправ'я, коли подібній державі протистоїть не громадянське суспільство, а суспільство пригноблених людей. Такому суспільству, як правило, протистоють фашистські та іншого роду тоталітарні держави. У таких випадках у ході природно-історичного розвитку конфлікт між суспільством і державою на певному етапі об'єктивно не може не розв'язатись на користь суспільства. Тоді суспільство, як це сьогодні відбувається в Україні, починає заново утворювати свою державу, яка відповідає новому ступеню його зрілості. Водночас, тоталітарна державна система, побудована на одержавленні всього суспільного та на втручанні у приватне життя, небезпечна і для самої себе, оскільки призводить до омертвіння тих життєдайних джерел (економічних і духовних), без яких існування будь-якого суспільства неможливе. Як свідчить історія, крах тоталітарних систем неминучий, вони обвалюються під власною вагою [17, с.58]. Рано чи пізно перемагають закони природно-історичного розвитку.

Проте, процес побудови громадянського суспільства і відповідної йому держави надзвичайно складний і тривалий, особливо тоді, коли мають місце відхилення від природно-історичного процесу, пов'язані з виникненням різного роду тоталітарних режимів, подоланням наслідків функціонування яких вимагає багато часу, спільних зусиль всього суспільства. Отже, громадянському суспіль-

ству відповідає не просто держава, а держава демократична, соціальна, правова. Примітно, в літературі і законодавстві вже давно утвердився єдиний термін “соціальна правова держава” [18, с.170]. Беручи до уваги саме цю формулу, деякі вчені стверджують, що треба розглядати поняття соціальна і правова держава разом, і відокремлювати їх один від одного не можна. Так, В.М. Хропанюк підкреслює: “правова держава – це одночасно і соціальна держава” [19, с.81].

Соціальна, правова, демократична держава створює для розвитку громадянського суспільства необхідні соціально-економічні, політичні, правові та ідеологічні умови. Ці умови дозволяють членам громадянського суспільства організовуватися в асоціації. В атмосфері такого суспільства і держави утверджується атмосфера, необхідна для всебічного й вільного розвитку людини та громадянина. Базуючись саме на принципах правової, демократичної, соціальної держави, громадянське суспільство здатне забезпечити ініціативу, самостійність та свободу особистості. Така держава також повинна забезпечити у суспільстві такий стан, за якого індивіди та їх асоціації зможуть захищати свої права, свободи та законні інтереси. “Ключове місце в процесі взаємодії суспільства і держави відіграють права людини. Визначення основного вектора суспільних взаємин від людини до держави є одною з ознак правової держави і фактично закріплює її підпорядкування суспільству. Права і свободи людини, рівень їх правового закріплення в цьому контексті є вирішальним показником розвитку правової держави та громадянського суспільства. Саме права людини визначають межі втручання держави в суспільне життя” [10, с.104].

І держава, і громадянське суспільство є системами, які мають свої структурні компоненти (елементи). Держава складається з: органів державної влади та управління, а також державних підприємств, установ, організацій. Громадянське суспільство складається з індивідів та їх асоціацій чи громадських об'єднань. Причому державу слід вважати одним з таких асоційованих об'єднань. Теорія державно-правової організації соціальних систем розглядає асоційованих членів громадянського суспільства як соціальні інститути, тобто форми прояву соціальної взаємодії. Їх функції спрямовано на задоволення потреб громадян шляхом поєднання їх зусиль, сумісних дій згідно з існуючими законами. При цьому сумісні дії людей повинні бути скоординовані і мати мотиви солідарності. Отже соціальні інститути слід визначити як стійкі, регулярні, самовідновні і впорядковані соціальні взаємодії, прямою протилежністю яких є випадкові, спонтанні, хаотичні, поверхові, спорадичні та неорганізовані зв'язки між індивідуумами та групами. Соціальні інститути – це високоорганізовані соціальні системи, які відрізняються стійкою соціальною структурою, глибиною інтегрованості елементів, багатоманітністю, гнучкістю і динамічністю функцій.

Визначення структурних компонентів громадянського суспільства як соціальних інститутів дозволяє глибше зрозуміти взаємодію держави і громадянського суспільства на рівні її соціальних інститутів. Безумовно, соціальні інститути є найважливішою ланкою в механізмі взаємодії між громадянським суспільством і державою, а їх удосконалення і створення нових відповідатиме логіці еволюцій-

ного розвитку громадянського суспільства як макросоціо-системи. Головним є те, що подальше удосконалення цього механізму сприятиме позитивному впливу на різноманітні сфери життєдіяльності громадян, залучатиме їх до процесу демократизації суспільства і самоуправління. Соціальні інститути дозволяють об'єднувати інтелектуально вольові зусилля (та дії) людей з метою досягнення потреб не тільки індивідуального характеру, але й соціально-значущого. Фактично соціальні інститути є формами прояву соціальної взаємодії. Але наявність форм є тільки передумовою реалізації механізму правової взаємодії громадянського суспільства з соціальною, правовою, демократичною державою. Для взаємодії необхідна ще й активна діяльність цих інститутів.

Важливим соціальним інститутом сучасного громадянського суспільства є профспілки, які створюються працівниками для захисту, охорони та реалізації своїх трудових прав, свобод та законних інтересів. Під час захисту, охорони й реалізації прав, свобод та законних інтересів, профспілки активно впливають на соціально-економічну політику держави. У свою чергу, держава створює умови для ефективної діяльності профспілкових організацій. Як зазначено у ст.13 Закону України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності", держава забезпечує реалізацію права громадян на об'єднання у професійні спілки та додержання прав і інтересів профспілок. Держава визнає профспілки повноважними представниками працівників і захисниками їх трудових, соціально-економічних прав та інтересів, співпрацює з профспілками в їх реалізації, сприяє профспілкам у встановленні ділових партнерських взаємовідносин з роботодавцями та їх об'єднаннями. Держава сприяє навчанню профспілкових кадрів, спільно з профспілками забезпечує підвищення рівня їх знань щодо правового та соціального захисту працівників. Держава не створює профспілкової організації, а лише зобов'язана визнавати їх за умови створення. Профспілкові організації у своїй діяльності незалежні від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, роботодавців, інших громадських організацій, політичних партій, їм не підзвітні і не підконтрольні. Вони самостійно організують свою діяльність, проводять збори, конференції, з'їзди, засідання утворених ними органів, інші заходи, які не суперечать законодавству. Самостійність і незалежність профспілок підтверджується й фактом існування у ст.12 названого Закону норм, відповідно до якої забороняється втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у діяльність профспілок, їх організацій та об'єднань, яке може призвести до обмеження прав профспілок або перешкодити законному здійсненню їх статутної діяльності. На наш погляд, такі засади створення та функціонування профспілок як найбільш масового об'єднання громадян [8, с.334] цілком відповідають цивілізованам фор-

мам взаємодії правової, соціальної, демократичної держави та громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Молодцов М.В., Крапивин О.М., Власов В.И. Трудовое право России: Учебник. –М.: НОРМА, 2001. –576 с.
2. Конвенція МОП "Про свободу асоціацій і захист прав на організацію" від 1949 р., № 87 // Конвенції та рекомендації, прийняті МОП з 1919-го по 1966 р. –Женева, 1966.
3. Конституція України // ВВР України. –1996. –№ 30. –Ст.141.
4. Закон України "Про об'єднання громадян" // ВВР України. –1992. –№ 34. –Ст.504.
5. Закон України "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності" // ВВР України. –1971. –№ 50. –Ст.397.
6. Кодекс законів про працю України. // ВВР України. –1971. –№ 50. –Ст.375.
7. Прокопенко В.І. Трудове право України: Підручник. –Х.: Консул, 1998. –480 с.
8. Трудовое право в вопросах и ответах /Под ред. В.В. Жернакова. –Х.: Одиссей, 2000. –624 с.
9. Смирнов О.В. Советское трудовое право: Учебное пособие. –М.: Профиздат, 1991. –367 с.
10. Тимченко С.М. Теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави в Україні: Дис... канд. юрид. наук. –Запоріжжя, 2001. –246 с.
11. Скакун О.Ф. Теория государства и права. –Х.: Консул, УВД, 2000. –704 с.
12. Курашвили Б.П. Почерк теории государственного управления. –М.: Наука, 1987. –368 с.
13. Одинцова А.В. Гражданское общество: прошлое, настоящее, будущее // Социально-политическая наука. –1991. –№ 12. –С.41-99.
14. Резник Ю.М. Формирование институтов гражданского общества (социоинженерный подход) // Социологические исследования. –1994. –№ 10. –С.21-30.
15. Общая теория права: Учебник /Под общ. ред. А.С. Пиголкина. –М.: Юрид. лит., 1996. –525 с.
16. Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем /Под общ. ред. Е.Б. Кубка –К.: Юринком, 1997. –192 с.
17. Гаврилов Н.И. Мера государственности демократического государства. –К.: Наукова думка, 1997. –116 с.
18. Завадский С. Государство благоденствия: Доктрина и практика. –М.: Прогресс, 1966. –425 с.
19. Хропанюк В.Н. Теория государства и права /Под ред. В.Г. Стрекозова. –М.: «Дабатов, Ткачев, Димов», 1995. –384 с.

Надійшла до редколегії 06.07.2004

НИКИФОРОВ В.Ю. СОЦИАЛЬНАЯ ПРИРОДА ПРОФСОЮЗОВ И ИХ МЕСТО в СИСТЕМЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ

Рассмотрены социальные аспекты организации и деятельности профсоюзов.

NIKIFOROV V.JU. the SOCIAL NATURE of trade UNIONS And THEIR PLACE in SYSTEM of public ORGANIZATIONS

Social aspects of the organization and activity of trade unions are considered.